

XFTAP 17.07.41
Ғылыми мақала

А.Б. Абдуллина

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: anar.abdullina@rambler.ru)

А. Кемелбаева шығармаларындағы халықтық таным ұлттық код ретінде

Аңдатпа. Мақалада халықтық таным тақырыбы қарастырылған. Қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдерін талдай келе, халықтық таным ұлттық идея, ұлттық мінез негізінде анықталады. Өз кезегінде ұлттық идея халықтың тарихи негізде қалыптасуын көрсетіп, халық танымының дін мен діл бірлігінен қалыптасатынын айқындаймыз. Осы негізде көркем шығармадағы халықтық таным ұлттық код ретінде қарастырылды. Ұлттық код халықтың тарихи кезеңдердегі мәдени тәжірибесінің сөз өнерінде көрініс табуы деп анықталды. Халықтық таным ұғымын көркем шығармада анықтау мағыналық константа, діни мотив түсініктерімен байланысты қарастырылды. Тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеушілердің пікірлерін талдай келе халықтық таным негізінде халықтың тұрмыс-тіршілігі мен тарихында, әлеуметтік-мәдени тәжірибесінде жоғары категория саналатын «дін» тақырыбы жан-жақты талданды. Халықтың ұлттық идентификациясы тарихынан, мәдениетінен, сонымен қатар дүниетанымынан көрініс береді. Осы негізде қазақ халқының сенімі, дүниетанымы терең құрылымға ие екенін көреміз. Тарихи кезеңдерде болған оқиғалардың көркем шығармада бейнеленуін қарастыра келіп, белгілі бір мотивке негізделетінін айқындаймыз. Осылайша мақалада діни мотив А. Кемелбаева шығармашылығы негізінде қарастырылды. Мақалада А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Күміс инелер», «Жан иесі» әңгімелері талданған. Әр әңгімелеріндегі басты мағыналық константа ретінде танылған діни мотив көріністері халықтық таныммен байланысты.

Түйін сөздер: ұлттық код, халықтық таным, тілдік код, мотив, мағыналық константа, постмодернизм.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-140-149>

Түсті: 18.10.2023; Жөнделді: 22.11.2023; Мақұлданды: 21.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Халықтық таным, ұлттық код ұғымдары ұлттық дүниетаным түсінігімен байланысты. Ұлттық дүниетаным көріністері сөз өнерінде бейнеленіп, халық мұрасы саналады. Қазақ әдебиетінің дамуымен әр кезең әдебиетіне сай ұлттық идея көрініс беріп отырды. Ерте замандардан бастау алған фольклорлық туындылар, жыраулық поэзия, ағартушылық бағыттардағы әдеби шығармаларда ұлттың тұтастығы дін мен діл бірлігінен көрініс тапты. Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің жаңа арнада дамуымен халықтық таным

ұғымын қарастырудың маңыздылығы жоғары. Арнайылап діни мотивті халықтық таным, ұлттық код тақырыптарының негізінде зерттеу халқымыздың ұлттың идентификациясын, халық ретінде қалыптасуын көрсетеді. Халықтық танымның діни мотивпен байланысын қарастыру көшпенді өмір сүрген халқымыздың дүниетанымын, бүгінгі таңдағы өзгерісін көрсетуге бағытталды. Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты қазіргі қазақ прозасындағы халық танымның көрінісін ұлттық код аясында анықтау. Осы негізде қазіргі қазақ прозасындағы қарымды қаламгер А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Жан иесі», «Күміс инелер» шығармалары басты нысанға алынды. Мақалада халықтық танымды ұлттық код ретінде анықтау барысында ұлттық мінез, ұлттық идея терминдерімен байланыса қарастырылды.

Көшпелі өмір сүрген халқымыздың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі ислам дінімен байланысты. Жауынгерлік даңқ асқақтата жырланған қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдері діни мотивке негізделді. Осылайша халықтық танымды діни мотив аясында қарастыру ұлттық код ретінде танылады. Өз кезегінде код ұғымына тоқталатын болсақ, халық танымның мәдени, әлеуметтік, тарихи аспектілерінен көрініс беретін ұжымдық интеллект көрінісі екенін анықтаймыз. Ал ұлттық код болса тарихи кезеңдерде қалыптасқан мәдени тәжірибенің сөз өнерінде көрініс табуы екенін айқындаймыз. Осы ретте діни мотивке негізделген шығармалардағы халықтық танымды ұлттық код ретінде қарастыру маңыздылығы анықталады.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – қазіргі қазақ прозасындағы ізденістерді негіздей отырып, постмодернист жазушы А.Кемелбаева шығармашылығындағы ұлттық код мәселесін зерделеу. Сондай-ақ, әңгімелердегі декодтау, ұлттық мінез, ұлттық код категориялары әдебиеттану тұрғысынан теориялық негізде қарастырылып, оның көркем шығармадағы көрінісі жазушы шығармашылығын талдау негізінде ашылды.

Зерттеу нысаны – қазіргі қазақ әдебиеті арнасындағы ұлттық код мәселесін А.Кемелбаева әңгімелері арқылы бағамдау.

Зерттеу пәні – қазіргі қазақ әңгімелері постмодернистік, метамодернистік бағытта жазылып, түрлі жанрлық трансформацияларға ұшырағанымен, негізгі астарын, түпкі қазығын, яки ұлттық тамырын жоғалтқан емес. Қай шығарманы алсақ та, ұлттық код аясына кіретін ұлттық мінез, ұлттық идея, халықтық таным, наным-сенім, діни көзқарас – барлығы да көркем шығарма поэтикасымен біте-қайнасып, кірігіп, интермәтінділік негізде постмодернистік туындыға айналған. Мәдениеттің, этикалық ұстанымдардың, ұлттық идентификацияның қалыптасуына әсер еткен – діл мен дін бірлігі. Ұлттық таным ислам дінімен байланысты. Көшпенділер мәдениетінде ислам діні етене еніп, наным-сенімнің, халықтық танымның еркіндігін жеткізіп, даналығының символын бейнеледі. Ұлттық код ретінде халықтың таным, сенімімен байланысты дін ұғымы көркем мәтінде тілдік код негізінде анықталды.

Көркем шығармадағы мағыналық констант авторлық мағыналық кодтау жүйесінің оқырманның декодтау жүйесімен байланысы айқындалады. Осы негізден әлеуметтік әрі мәдени жүйе арқылы бірдей әлем бейнесі болмайтыны анықтала түседі. Осы негізден әлем бейнесі біртұтас комплекс танылса да, мәдени тақырыптар түрліше интерпретацияланады. Көркем шығармадағы қандай да константалар авторлық түсініктің қабылдануымен байланысты. Осы негізден туындыдағы діни мотив кейіпкердің рухани негізін таныта түседі. Мотив жөнінде Б.И. Гаспаров, А.Н. Веселовский пікірлерін қорыта келе, мотив мағыналық константа ретінде анықталып, авторлық позицияның антропоцентристік және логоцентристік бағытын көрсетеді. Оқырман үшін көркем шығармадағы мотив негізгі ориентация ретінде қалыптасып, туындыны түсінуге көмектеседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Көркем прозада халықтық танымның ұлттық код ретінде қарастырылуы талдау, салыстыру, жинақтау әдістері негізінде анықталды. А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Жан иесі», «Күміс инелер» шығармаларын интерпретациялық-нарративтік талдау арқылы діни мотив халықтық танымның негізі екені айқындалды. Зерттеу барысында қолданылған интерпретациялық, диахроникалық,

герменевтикалық әдістер арқылы ұлттық код, идея, ұлттық идея түсінігі интермәтінділік әдісі негізінде қарастырылған. А. Кемелбаева шығармашылығында ұлттық код мәселесінің көрінісін біз санаулы әңгімелері негізінде қарастырдық, себебі әр әңгімесін тыңғылықты зерттеуді қажет ететін теориялық таным-түсініктер мол болғандықтан, осы мақалада кодтау категориясы негізінде зерделенді. Осылайша жазушы шығармаларындағы ұлттық танымның код ретінде қолданылуы ұлттық-мәдени негізден, танымдық тұрғыдан көркем туындының мифпен, оның ішінде экзистенциалдық ұғымдарымен байланысты екенін көреміз. Көркем туынды жанрлық сипаты бойынша философиялық, сана ағыны, психологизм сынды бағыттар негізінде интерпретациялық, герменевтикалық талдаулар арқылы анықталды.

Әдебиетке шолу. Көркем шығармада ұлттық код тақырыбын қарастыру арқылы А. Шәріп, Р. Тұрысбек, С. Ержанова, Д.Қ. Неталиева, Д. Қамзабек зерттеулеріндегі ұлттық мінез, ұлттық идея тақырыптары негізге алынды. А. Шәріп зерттеуінде ұлттық идея тәуелсіздік идеясымен байланысты. Халықтың мезгіл, мекен факторларына сәйкес анықталатын тәжірибесі мен танымы, табиғи-тарихи сана-сезімінің, мінезі мен мәдениетінің көрінісі ұлттық идея екенін анықтаймыз. А. Шәріп ұлттық идеяның қазақ әдебиетінде көрініс табуын алты кезең бойынша ажыратады:

1. Көшпенді қоғамның мұраттары немесе жыраулық поэзия;
2. Ұлттық бірігу идеясы немесе жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы қарсылық;
3. Жат жұрттық езгіге қарсы қимылға үндеу немесе ұлт-азаттық көтерілістер поэзиясы; Зар заман; Ұлттың өзін-өзі сақтау сарындары;
4. Саяси күрескерлік тенденция немесе Алаш идеясы;
5. Астыртын күн кешіре берген этностық белгі-сипаттар немесе Кеңестік кезеңде орын алған саяси оқиғалар: ұлттық геноцид, мәдени экспансия, ассимиляциялық саясат негізіндегі ұғымдар;
6. Өтпелі кезең бедерлері мен құндылықтары [1, 15].

Ұлттық әдебиеттегі ментальдік ұғымын зерттеген Д. Қамзабек ұлттық ерекшеліктің ұйытқысы ұлттық мінез деген пікірге келеді. Десе де зерттеуші қазақ әдебиетіндегі ағымдар мен бағыттарды жіктеп, әр кезеңге тән ұлттық ерекшеліктердің көрініс тапқанын айтады [2, 55]. Осылайша тамыры терең қазақ әдебиетінің әр тарихи кезеңде белгілі бір ұлттық идеяның көрініс тауып отырғанын анықтаймыз. Р. Тұрысбек тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінің жаңа даму арнасына көтерілгенін айтады [3, 83]. Д. Құдайбергенова қазіргі қазақ әдебиетіндегі ұлттық дүниетанымның қалыптасуы тарихи оқиғалармен, кезеңдермен байланысты екенін жеткізеді [4, 31]. С. Ержанова зерттеуінде тарихи өзгерістерге қарағанда сана өзгерісінің жай жүретінін айтады. Өз кезегінде автор кеңестік идеология қаламгерлердің көркем шығармаларында кеңестік билікті мақтап, дәріптеуден көрінетінін анықтайды. Дегенмен тәуелсіздік кезеңінде халықтық таным ретінде түркілік дүниетаным анықталғанын көреміз [5, 20]. Д. Исабеков шығармаларындағы ұлттық мінез тақырыбын зерттеген Д.Қ. Неталиева ұлттық мінезді ұлттық дүниетанымның негізі ретінде қарастырады [6, 11]. Осылайша А. Шәріп, Р. Тұрысбек, С. Ержанова, Д.Қ. Неталиева, Д. Қамзабек, Д. Құдайбергенова зерттеулерін қарастыра келіп, халықтың танымның негізгі элементі ретінде діни, ментальдік мотивтер анықталады.

Қ. Байтанасова зерттеуінде туындының негізгі идеясы, тақырыбы, шығарманың басталуынан аяқталуына дейінгі оқиғалар мен соған әсер еткен әлеуметтік жағдайдың барлығы тілдік код ретінде танылады [7, 249]. П. Рикер, В. Хализев, А. Греймас, Р. Якобсон, П. Богатырев зерттеушілер шығармашылықтың трансляциясы әлемдік мәдениеттің инсталляциясы екенін айтып, мағыналық константа, шығармадағы мотив мәселесін қарастырады. Осы негізден туындының негізінде мотив негізгі идеямен астарласа байланысады.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. А. Кемелбаеваның «Ғибадат» әңгімесі жанры жағынан әңгіме ретінде танып, мазмұны жағынан екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші бөлімде нағашы атасы мен әжесі, ажал аузындағы атасының адалдығы баяндалады.

Әр адамның көрері топырақ екенін, өмірдің мәні де, мағынасы да, тұмшаланғанын, бір сәтте жанып сөнетін шырақ екені айтылған. Одан бөлек ағасы Бижанның құроттанып кеткен итін емдеп алу сәті, серігіне деген қамқорлығы суреттеліп, адамзатты соңында құрт жеңетіні терең астармен жеткізілген. Балалық кездегі ата мен әженің қамқорлығы ерекше екені де айтылған. Шығармадағы назар аударар тұс – балалық шақтағы естеліктегі аталар мен әжелердің бөлек-бөлек топтанып, қазаға баруын жорамалдауы. Халқымызда қуанышқа, тойға топтанып бармайды. Осыны аңғара білген бас кейіпкер қарттардың сиреуін ақырзаман белгісі деп анықтайды.

Шығарманың философиялық сұрауларға толы екінші бөлімінде «Бұл жұрттың құдайға сыйындан мақрұм қалған қаперсіздігі нендей сорға бастар екен?», «Адамдар құдайға қорыққанда ғана сиынатыны несі?» деген сауалдар кездеседі. Қариялар қауымы жастарды, қате басқан жандарды тәрбиелеу мақсатында құдайдан қорықсын деген ниетпен «құдай жазалайды» деп ескертіп отырады. Осы арқылы қазақ қоғамындағы діни түсініктің қорқытумен, үркітумен байланысты екенін көреміз.

Көркем шығарманың интеллектуалдық көзқарасы бас жайлы ақпаратпен байланысты. Автор адамның ерекше құрылысты бас сүйегінің қымбат қазынасы ми екенін айтады. Ми сауытындағы зындан тереңдігінде екенін, сол арқылы «адам аласы ішінде» деген тіркестің маңыздылығын көрсетеді. Санасының бір тереңінде қызғанышы, сонымен бірге тар ойлары ми сауытындағы зынданның кесірінен орын алады. Адам бойындағы қызғаныш, көре алмаушылық, ашу, реніш сынды негативті эмоциялар ми тереңінде орын алатынын жеткізеді.

Автордың терең философиялық ойы мына пікірден көрінеді: «Құдайды іздеу адам өз әлсіздігін мойындағанда туады» [8, 114]. Келтірілген үзіндіден «Ғибадат» шығармасының өзегін көреміз. Әр адамның бойындағы әлсіздікті мойындай білу арқылы ақиқатқа жетуге болатыны көркем жеткізілген. Адам баласының көркемдікке, мейірімге мұқтаж екенін, әр адам өз ақылымен құлшылық ету үшін жаралғаны жайлы топшылаулары қазақ халқының дін жайлы көзқарасын тереңдете түседі.

Мәтіннің өзегінде тілдік код молынан кездеседі. Бұл арқылы мәтіннің негізгі өзегі ашылып, идеясы анықталады. Зерттеуші Қ. Байтанасова әрбір көркем шығарманың тақырыбынан бастап қорытынды шешімге дейінгі құрылым, мазмұнның толықтығы әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік жағдайларымен байланысты екенін айтады [7, 252]. Шығармада тағдыр, өлім, ажал тақырыптары көтерілген. Код ретінде басты кейіпкердің ақ өлім жайлы түсініктері атасының өмірімен, кешкен ғұмырын анықтаумен байланысты. Мәселен, «Атамның аузынан дүниеде жалған сөз шыққан емес. Басынан кешкен үрейлі, қауіп-қатерлі оқиғаларды талай естіп едік, содан білемін. Өзі мінезі жұмсақ, жаратылысы биязы, ал еңбекқорлығы мен адалдығы бұл елде жоқ адам. Үлкен тұрмақ, балаға зекіп көрген жан емен... Балажандығы немелерін еркелеткенде үй, айналайын деп отыратын майда даусынан, жадырай нұрланған көзінен көрінуші еді» [8, 105], - деп ажал алдында ақ адал адамның мәртебесі жоғары екенін көрсетеді. Жаратушының абыройлы ақ өлімі жаны таза, адал адамның өмірдегі сыйы екені айтылады. Сонымен бірге шығармадағы назар аударлық оқиға ағасы Бижанның құроттанып кеткен итін құрттан тазартуы болды. Құжынай жыбырлаған құрттар иттің санын жара етіп, терісіне ене түскен. Осы арқылы автор адамның түбінде құжынаған құртқа жем болатыны, қайтадан топыраққа айналатыны жеткізеді. Мәтін кеңістігі жүйелі құрылым болғандықтан, көркем шығармада өмірдің жанып-өшетін шырақ сипатты екені анықтала түседі. Халқымыз «қамшының сабындай қысқа ғұмыр» деп бағалап, өмірдің бір сәтті екенін, ешкімнің ала жібін аттамай, айналасына мейірімді болып, адам баласына зияның, залалын тигізбеу маңызды екенін жеткізіп отырған. Тілдік матрицаға түскен өмір жайлы түсінік – шығарманың өзегі. Түбінде топыраққа айналатын адамның өмірдегі ең үлкен қазынасы жаратушысына деген ғибадаты екені анықталады. Адам баласы басына қиындық туғанда емес, өмір бойы өз жаратушысын іздейтінін айтады. Әсіресе, адам баласы өзінің әлсіздігін мойындағанда жаратушысын тани түседі. Бұл арқылы халқымыз мұсылмандық шартын тұрмысына,

дүниетанымына байланыстыра алғанын көреміз. Абай айтқандай, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген пікірінің шығармамен ұштасқанын анықтай түсеміз.

Тіл білімінде дүние туралы түсініктің қалыптасуын зерттеуші А. Салқынбай үш түрлі психикалық әрекеттер арқылы қалыптасатынын айтады: біріншісі көру, есту, сезу сынды сезімдік қабылдау; екіншісі стереотип, ассоциация, ойсурет, абстракция қалыптасатын түсініктің қалыптасу деңгейі; үшінші ойдың тілдік бейнесі [9, 42], - деп анықталады. Осы негізден басты кейіпкердің дүниетанымы алғашында тәтесінің, атасының ісі мен әрекеттері арқылы қалыптасқан. Тәтесінің кеңестік кезеңде дін ұстанып, намаз оқуы, шексіз мейірімділігі арқылы танылады. Атасының адам баласына қастық ойламай, ақ жүрек адал қалпында қалуы арқылы бас кейіпкер де жамандық ойлаудан, өзгеге қайғы шектіруден алыс болады. Кейін келе, жаратушы жайлы, адамзат туралы ойлары атасы мен тәтесінен көрген, қабылдаған ақпараттары негізінде әлем туралы түсінігі қалыптасады. Осы негізден көркем шығармада коммуникативті стратегия мынадай болып құрылуы керек екенін көреміз: автор дүниетанымы трансляциясы интерпретацияланып, нақты бақылануы; автордың әлем бейнесін шығармашылық деңгейде танытуы; автордың қоршаған әлемді өзіндік қабылдауы және қызығушылықты қалыптастыру сынды бөліктер.

Қаламгердің шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуы тарихи перспективамен байланысты. Авторлық түсінік қоғамдық-тарихи, саяси-догмалық, діни нюанстар арқылы танылып, терең түсініледі. Шығармадағы тарихи кезең қазақ халқының кеңестік билік құрсауында болған кезін сипаттайды. Ол кезде жаратушыны іздеу, тану немесе Алла, құдай деп сену тыйым салынған еді. Атеистік сенім терең ұялаған уақытта діл мен дін әр адамның ішкі тірегіне айналды. Халқымыз ислам дінін қабылдауы XIII ғасырдан бастау алады. Сол кезден бастап мұсылмандық шарт пен қазақы дүниетаным біртұтас болды. Қазақ даласынан шыққан билер мен батырлар, шешендер мен хандар ислам дінін терең түсініп, қазақ даласын біртұтастықта ұстады. Халық арасынан Қ.А. Яссауи, Ж. Баласағұн, А. Иүгінеки, Ы. Алтынсарин, Абай, М.Ж. Көпейұлы сынды даналар шығып, қазақ арасына дінді көркем түрде танытып, жаратушы жайлы берік ұстанымдарды таратты.

Туындыда діни мотив қазақ қоғамындағы дін мәселесінің үреймен, қорқынышпен байланысы көрсетіледі. Адам баласының бойына үрей салып, оның ішінде жастарды тәрбиелеудің құралына айналғаны айтылады. Асылында, халқымыз қорқыту, үркітумен емес, ісімен, әрекетімен, мінезімен танытқан. Бас кейіпкердің нағашы атасының болмысы осы пікірімізді дұрыстай түседі. Бүгінгі дінаралық келісім дәуірінде шығарманың өзектілігі көрінеді. Әр дінде жаратушыны тану маңызды болғанына қарамастан, адамның «адам» болып қалуы өзекті. Шығармада қорқытып, үркітумен жаратушыны тану мүмкін еместігі, әр адамның саналы шешімімен ғана мүмкін болатыны баяндалады. Бұл автордың көзқарасын анықтай түседі. Осы орайда N. Bозорова пікірін негізге алсақ, қаламгердің шығармашылығын қарастырғанда оның сенімі, өмірлік ұстанымы негізге алынатынын Ш. Айтматов шығармашылығы негізінде анықтайды [10, 2431]. Автордың негізгі ұстанымы – діни еркіндік адамның өз жаратушысын танумен байланысты. Шығармадағы терең философиялық көзқарастар адам баласының еркіндігінің тірегін анықтайды.

Басты кейіпкердің нағашы атасының образы арқылы дін ұғымының рухани кеңістігі қалыптасады. Бұл дегеніміз бүгінгі уақыттан өткенге оралып, балалық шағын еске түсіріп, сол арқылы тұлға ретінде қалыптасуына әсер еткен оқиғаларды бейнелейді. Бүгінгі жазушының «мені»-нің қалыптасуына, сол уақыттың маңыздылығына мән беріп, көркем түрде жеткізіледі. Мәңгі тақырып ретінде діни мотивтің қарастырылуы автордың ұстанымы аясында әлеуметтік-мәдени мәселенің шешімі табылады. Бірінші жақта баяндалып, өз естеліктерімен бөліскен жазушы А. Кемелбаева өткенге ретроспективті көзқарас аясында беріледі. Баяндау жылдамдығы тез жүріп, автор сол арқылы өз көзқарасын, айналасындағы адамдар сипатын танытады. Жанрлық спецификасын қарастыра отырып, әңгіме бірінші жақтан баяндалып, автордың сезімі, оқиғаларға деген эмоциясы, бағалауы бейнелетінін көреміз. Қаламгердің психологиялық портреті жаратушысын танудағы талпыныстарынан байқалады. Авторлық «меннің» «бізге» айналуы қоғамдағы әлеуметтік-

мәдени мәселені анықтаудан көрінеді. Халқымыздың негізіне айналған дін мен діл сақталуы ұлттық код ретінде анықталады. Осылайша шығармадағы баяндау басты кейіпкердің бақылауларының нәтижесін көрсетіп қоймай, халықтың әлеуметтік-мәдени мәселелерін баяндайды. Автордың алдындағы екі үлкен мәселе басты кейіпкердің дүниетанымының кеңейгенін көрсету болса, екінші жағынан халықтың танымын, дін, діл мәселелерін таныту екенін көреміз. Осы ретте діни мотивтің ұлттық код ретінде танылып, автордың психологиялық портретінің қалыптасуына әсер етеді. Балалық шақты, өткенді еске алу арқылы шығарманың рухани кеңістігі ұлттық құндылықтар негізінде жаңа қырынан ашыла түседі. Өйткені халықтық танымның негізінде діни сенім жатыр. Ғасырлар бойы мәдениетке, руханиятқа әсерін тигізген ислам діні қазақ халқының танымының негізі болып, ұлттық код ретінде анықталуының себебін айқын көрсетеді.

«Күміс инелер» шығармасында түс көру сюжеті көрініс тапқан. Түсінде күміс ине тауып алған кейіпкер өңінде сол инелермен қыздарына сәнді тақия тігуді ойлайды. Кейіпкердің ішкі әлемін мына үзіндіден көреміз: «...Қолым бір қалт еткенде: Аллаға сиындан, күн мен айды сүюден, кітапқа құмартудан, күн мен айды сүюден, кітапқа құмартудан, жұлдызға телміруден, әңгіме тыңдаудан, мұң мен қападан, ойын-күлкіден, жалғыздық үрейден, шаттықтан, бақыттан, шабыт шаруадан босаған бір сәт...» [8, 87]. Сонымен қатар шығармада Қорқыттың өлімнен қашу мотиві берілген. Өмірінде бір сәт өлімнің, ажалдың бар екенін Қорқыт өнер арқылы ұмытқан. Көркем шығармаға негіз болған сюжеттің берілуі постмодернизм бағытындағы туындыларда қолданылатын аллюзия қызметін атқарады. Бұл арқылы ажалдан, өлімнен қашу жаратқанның бұйрығына қарсы шығу екенін жақсы түсінеміз. Дегенмен кейіпкер үшін Алланың бұйрығы маңызды. Шығармада анықталатын мағыналық константа діни сенімнен құралған.

Жазушының «Жан иесі» әңгімесі де постмодернистік бағытта жазылған. Шығармаға өзек болған екі образ – Айбек пен «жынды әйел». Екеуі екі түрлі «әлемнің» қаһармандары болғанымен, екеуін байланыстырып тұрған код – адамның ерекше жаратылысы, адам болмысындағы жоғарғы күш, сананың жоғары ноталарындағы адами философиялық түйісулер, өлшем мен қалыпқа бағынбайтын, алайда көзқарасы мен дүниетанымы, жан дүниесі қарайлас адамдардың бейсаналы түрде «табысуы». Шығарманың басында Айбек атты 13 жасар баланың психологиясы ерекше көрінеді. Ерке, шолжаң, бұла, бетінен қақпай өсірген «ұл» баланың қазақ жанұясындағы «таза» бейнесі ерекше сипатталған. Үй іші, ауыл іші, мектеп аясындағы Айбектің анайы қылықтары тіпті мұғалімдердің «аузын» жаптырып, жұртшылықтың «көзін» жұмдырады. Айбек бейнесі арқылы жазушы қазіргі кезеңдегі әрбір үйдегі «ақылды еркені» типтендірген. Бұл әңгімені оқып отырып, Айбектің ата-анасын иә жақтарыңды, иә даттарыңды да білмейсің. Себебі Айбектің бір қарағанда жасап жатқан әрекеттері бұрыс көрінгенімен, қазіргі заман талабына орай дұрыс та шығар дейсің. Осылайша, автор бұл пікірге қатысты ойды оқырманға қалдырып, Барттық түсінікше, «автор өлімі» позициясын ұстанады. Ал жынды әйел – жасы қырықтарға таяған, еркек пішінді, ел арасында «бір түрлі әйел» атанған, үрейлі сезім тудыратын беймәлім, бұл дүниеден «бөлектенген» жан ретінде сипатталып, кез келген ауыл-аймақта кездесетін құпия, бұйығы, өзіндік әлеммен жүретін, қоғамнан тыс өмір сүретін адамның жинақтық образы ретінде көрінетін кейіпкер. Чеховтық негізде қалыптасып кеткен «футлярдағы адам» теориясына сәйкес келетін «жынды» әйел де қоғамнан бөлінген, байланысын үзген. Бұл әйел мен Айбекті байланыстыратын нәрсе – кез келген адами нәрселерден тыс ерекше идеяларды іске асыруларында. Айбек адамзатқа жақын, тіпті жоғары қатынастағы істерді жасаса (кітап оқу, өз жасынан ерте есею, өте зерек, лидерлік қасиетке ие болу, ғылымды сүю, әлемнің түрлі қыр-сырын меңгеруге деген құлшыныс, «білсем», «көрсем», «ұстасам» деген жан қалауының мүдделерінің биіктігі), «жынды әйел» керісінше регрестік бағытқа түсініксіз, иррационалдылыққа толы істерді жасайды (қора-қора мысықты ұстауы, ешкіммен араласпауы, киім-киісі, жүріс-тұрысы, түнгі әрекеттері). Бұл шығармада «мысық» текке аталмайды. Қазақ ұғымындағы ит пен мысықтың алар орны қазақы түсінікпен де, діни түсінікпен де талданып, «әңгіме ішіндегі әңгіме» әдісімен баяндалады.

Айбектің де мысыққа қатысты эксперименттік әдісі де мифтік-метаморфозалық қиялды меңзеп, бірнеше интеллектуалдық тұрғыдан сюжеттік желіде орын алып отырады. Әйелді «адам пішінді жолбарыс ханым» ретінде байқаған Айбек оның әлемімен бетпелі келеді. «Фосфор көздері айдың айнасына шағылысып жанып, үшбұрышты қызыл еріндерін адамша жымырған мысықтар жан түршігерлік ібіліс кейіптен ада емес. Шұбар, ақ қара, сары тон жамылған жолбарыс өңді, жұмсақ денелі, жын текті сұмдық сайқал әйелдер тәрізді...» [8, 26], - деген жолдарынан-ақ «мысық» образының қат-қабат бейнесіне мифтік аспектіде нүкте қояды, яғни кодталған, символданған «образдылық» негізде жалпы әйелзатының бір астарын көрсетеді. Айбек пен әйелдің үнсіз «тартысы» да әйелдік энергияның тылсымдық күшпен «жеңіп», ер адамдық позицияның әлсіз тұсы да мифтердегі «әйел-жын» идеясымен үндес келеді. Шошынып, өз-өзін ұшықтатып, сүре оқытуын қалаған он үш жасар баланың тілегінде де тәңірлік пен ислам дінінің орта жігінен туындаған халықтық наным барын көреміз. Сонымен қатар шығармада «құрбандық ету», садақа беру, яки немересінің амандығы үшін ұябасар тауықты балапандарымен беру салтын автор ерекше келтірген. Әйелдің беймәлім әлеміндегі тауықтар мен мысықтар да символикалық мәнмен берілген. Бұл жердегі «жыңды әйел» - қоғам түсінбейтін, өз заманында дұрыс бағасын ала алмаған, жақсылықтан үміт күткен, арман-мақсатына жете алмаған, жолында көп кедергілер тұрған, жалпы айтқанда қоғамнан жапа шеккен «дұрыс» адам. Өз мысығын өлтіріп алып, одан кейін есікті біреу тұрткендей болып, басқа әлемге өтіп, елес пен қиялға толы шағын фрагменттің өзінен адамдық феноменді ұғамыз. Әйелдің басы ауған жаққа қашуы да – қоғамнан жабайы тұрпатта қашуы емес, жалғандықтан, жасандылықтан, өтіріктен, наладан, жаладан қашуы еді. Ең соңында оны түсінген тек – Айбек ғана. Айбек пен әйелдің бейнесі – түрлі сюжеттік тартысқа, идеялық арпалысқа, рационалды қайшылыққа толы кейіпкерлер болғанымен, тұтас бір ұлттың көксемінің, халықтың ойындағысын, адамзаттың болмысын анықтауға бағытталған. Шығарманың өн бойында түс көру лирикалық шегіністер арқылы әсем өрілген, ал ұлттық нақыштар, ырым-жоралғылар көбінесе мифтік, қиялдық, ертегілік негізде жүзеге асқан дейміз. Пері, жын, қар адамы, мысық-әйел, жолбарыс-адам, метаморфозалық типтер секілді қазақ мифологиясына тән мотивтер автор шығармасында интермәтінділіктің аллюзиялық әдісімен ерекше көмкерілген.

Қорытынды. А. Кемелбаеваның «Ғибадат» әңгімесі – діни мотивке құрылған шағын шығарма. Туынды мәтінде тілдік кодтар арқылы анықталған ұлттық код дін мен діл ұғымдарымен байланысты. Осы негізден діни мотивтің берілуі авторлық «мен» түсінігі аясында қарастырылып, тұлғаның жаратушысын тануы мәселесін көтереді. Осы арқылы халқымыздың діни түсінігі, көзқарасы қатар қарастырылды. Астарлы сюжетке құрылған, динамикасы аз шағын жанр арқылы тұлғаның қалыптасуы, ұлттық таным мәселесін айқындай түседі. Өткенді оралу арқылы, балалық шақтағы болып өткен оқиғалар негізінде басты кейіпкердің өмірлік ұстанымы, көзқарасы қалыптасып, діни мотив құрылымдана түседі. Автор-индивид оқырманға психологиялық, философиялық жүк түсіру мақсатында халықтық танымды жете қолданып, жаратушыны іздеу мәнін айқындайды. Осы арқылы автордың психологиялық портреті баяндала түседі. Шығарманың рухани кеңістігі автор-индивидтің көзқарасы, танымы, өмірлік ұстанымымен тығыз байланысты. Діни мотив аясында автордың оқырман арасындағы коммуникациялық стратегия автор интерпретациясының күрделенуімен анықталады. Қаламгер «Ғибадат», «Күміс инелер», «Жан иесі» әңгімелерін діни мотивпен байланыстырғанын көреміз. Осылайша, мағыналық константа, яғни діни мотив шығарманың өзегі ретінде көрінеді. Тарихи нюанс негізінде қазақ қоғамында орын алған оқиғалар қоғамның болмысын өзгерткеніне қарамастан, авторлық дүниетаным арқылы дін негізінде ұлттық кодтың бейнеленгенін көреміз. Кейіпкер дүниетанымы арқылы автордың көзқарасы, ұстанымы бейнеленіп, шығарма сюжетіндегі философиялық сұраулар қазақ қоғамындағы өзекті мәселенің шешімін табуға көмектеседі. Көркем туындының тақырыбынан бастап, қорытынды шешім тарихи жағдаймен ғана емес, әлеуметтік, қоғамдық трансформациялармен тікелей байланысты.

Тұлға үшін өз жаратушысын іздеуі өзінің әлсіздігін мойындауы – екені автордың негізгі ұстанымы. Осылайша, автор ғасырлар бойы ата-бабаларымыз ұстанған ислам дінінің маңыздылығын көрсетіп, халықтық танымның мұсылмандық шартпен қалыптасқанын анықтай отырып, ұлттық код ретінде айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
2. Қамзабек Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальділік: Монография. – Алматы: ARNA-B, 2012. – 168 б.
3. Тұрысбек Р. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымы. Оқу-әдістемелік құрал. - Астана: «Әдебиет» баспа үйі, 2008. – 135 б.
4. Kudaibergenova D. T. Rewriting the nation in modern Kazakh literature: Elites and narratives. – Lexington Books, 2017.
5. Ержанова С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы мәселелері: ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2009. – 40 б.
6. Неталиева Д.Қ. Д. Исабеков повестеріндегі ұлттық мінез сипаты. Филол. ғылым. канд. ғылыми дәреж. алу үшін жазыл. дисс. авторефераты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 30 б.
7. Байтанасова Қ. Ауыл бейнесі және ұлттық таным // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2023. - № 2. - 244-258 б. –
8. Кемелбаева А. Тобылғысай. Повесть және әңгімелер. - Астана: Елорда, 2001. – 120 б.
9. Салқынбай А. Санада ақиқат дүние бейнесін қалыптастырудың тетіктері // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. - №2 (78). - 2019. - 42-47 б.
10. Bozorova N. P., Turabayeva L.K. The works of ChingizAytmatov and the contemplation of the bookstore //Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. – 2022. – Vol. 12. – No 1. – С. 57-59.

References

1. Sharip A. Kazak poeziasy zhane ulttyk ideia [Kazakh poetry and national idea] (Almaty, Bilim, 2000, 336 p.). [in Kazakh]
2. Kamzabek D., Omaruly B., Sharip A. Ulttyk adebiet zhane dasturli mentaldilik [National literature and traditional mentality]. Monograph (Almaty, 2012, ARNA-B, 168 p.). [in Kazakh]
3. Turysbek R. Tauelsizdik tusyndagy kazak adebiettanu gylomy [Kazakh literary studies at the time of independence]. Educational and methodological tool (Adebiet, Astana, 2008, 135 p.). [in Kazakh]
4. Kudaibergenova D. T. Rewriting the nation in modern Kazakh literature: Elites and narratives. – Lexington Books, 2017.
5. Erzhanova S. Tauelsizdik kezenindegi kazak poeziasynyn korkemdik tutastygy maseleleri [Problems of artistic integrity of Kazakh poetry in the period of independence] (Almaty, 2009, 40 p.). [in Kazakh]
6. Netalieva D.K. D. Isabekov povesterindegi ulttyk minez sipaty [Character of national character in D. Isabekov's stories] (Kazak universiteti, Almaty, 2007, 30 p.). [in Kazakh]
7. Baitanasova K. Auyl beinesi zhane ulttyk tanym [Rural image and national identity], Euraziya gumanitarlyk institutynyn Habarshysy [Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute], 2. 244-258 (2023). [in Kazakh]
8. Kemelbaeva A. Tobylgysai. Povest zhane angimeler [Tobylgysai. [Narrative and stories] (Elorda, Astana, 2001, 120 p.). [in Kazakh]
9. Salkynbai A. Sanada akikat dunie beinesin kalyptastyrudyn tetikteri [Mechanisms of forming a true world image in mind], Kazak memlekettik kyzdar pedagogikalik universitetinin Habarshysy [Bulletin of the Kazakh State Girls' Pedagogical University], 2 (78), 42-47 (2019). [in Kazakh]
10. Bozorova N. P., Turabayeva L.K. The works of ChingizAytmatov and the contemplation of the bookstore, Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 1 (12), 57-59 (2022).

А.Б.Абдуллина

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

**Народное познание как национальный код в творчестве
А. Кемелбаевой**

Аннотация. В статье рассматривается тема народного познания. Анализируя исторические этапы казахской литературы, народное познание определяется на основе национальной идеи, национального характера. В свою очередь, национальная идея отражает формирование народа на исторической основе, определяя, что народное познание формируется из единства религии и культуры. На этой основе народное познание в художественном произведении рассматривалось как национальный кодекс. Национальный кодекс определялся как отражение в искусстве слова культурного опыта народа в исторические периоды. Определение понятия народного познания в художественном произведении рассматривалось в связи с понятиями смысловой константы, религиозного мотива. Анализируя мнения исследователей периода независимости, на основе народного познания была всесторонне проанализирована тема «религии», которая является высшей категорией в быту и истории, социокультурной практике народа. Национальная идентичность народа отражает историю, культуру, а также мировоззрение. На этой основе мы видим, что Вера, мировоззрение казахского народа имеют глубокую структуру. Рассматривая отражение в художественном произведении событий, произошедших в исторические периоды, определяем, что они основаны на определенном мотиве. Таким образом, в статье религиозный мотив на основе творчества А. Кемелбаевой. В статье проанализированы рассказы А. Кемелбаевой «Поклонение», «Серебряные иглы», «Хозяйка души». С народным познанием связаны проявления религиозного мотива, признанного главным смысловым контантом в каждом из рассказов.

Ключевые слова: национальный код, народное познание, языковой код, мотив, смысловая константа.

A.B. Abdullina

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Folk knowledge as a national code in the work of A. Kemelbaeva

Abstract. The article deals with the topic of folk knowledge. Analyzing the historical stages of Kazakh literature, folk knowledge is determined on the basis of a national idea, national character. In turn, the national idea reflects the formation of the people on a historical basis, determining that national knowledge is formed from the unity of religion and culture. On this basis, folk knowledge in a work of art was considered as a national code. The National Code was defined as a reflection in the art of speech of the cultural experience of the people in historical periods. The definition of the concept of folk knowledge in a work of art was considered in connection with the concepts of a semantic constant, a religious motive. Analyzing the opinions of researchers of the period of independence, on the basis of folk knowledge, the topic of “religion” was comprehensively analyzed, which is the highest category in everyday life and history, socio-cultural practice of the people. The national identity of the people reflects the history, culture, and worldview. On this basis, we see that the Faith and worldview of the Kazakh people have a deep structure. Considering the reflection in a work of art of events that occurred in historical periods, we determine that they are based on a certain motive. Thus, the article presents a religious motive based on the work of A. Kemelbaeva. The article analyzes the stories of A. Kemelbaeva “Worship”, “Silver needles”, “Mistress of the soul”. Manifestations of a religious motive are associated with folk knowledge, which is recognized as the main semantic content in each of the stories.

Keywords: national code, folk cognition, language code, motive, semantic constant.

Автор туралы мәлімет:

Абдуллина А.Б. – «Филология» білім беру бағдарламасының 2-курс докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан.

Abdullina A.B. – 2nd year Ph.D. student in the educational program “Philology”, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).